

Alekseevich) during the signing the Treaty of Bakhchisarai in 1681, and after that received the title of «master and governor of the Moldovan lands and Ukraine». The author analyses the position of Samoylovych's government on the events. In conclusion the author notes that if initially George Ducas was the intermediary on behalf of the Polish king John III Sobieski in the international negotiations, later he became the spokesman for the Ottoman Empire and on behalf of the Turkish sultan he was appointed the ruler of much of Ukraine.

Key words: *Ukraine, the Ottoman Empire, George Ducas, John III Sobieski, Ivan Samoylovych, the Treaty of Bakhchisarai (1681).*

Тарас Чухлиб

Украина в переговорах Стамбула с Варшавой и Москвой при посредничестве господаря Молдавского княжества (1676-1681гг.)

В статье раскрывается проблема международного разделения правобережных земель Украинского гетманата в результате Журавненского мира 1676 г. между Османской империей и Речью Посполитой. Особое внимание обращается на деятельность молдавского князя Георге Дуки, которому для получения титула «воеводы и хозяина Молдавских земель и Украины» пришлось приложить значительные усилия на дипломатическом фронте военно-политического противостояния Стамбула, Варшавы и Москвы. Ведь князь Г. Дука внес большой вклад в процесс примирения между султаном Мехмедом IV Авджи и царем Федором Алексеевичем при заключении Бахчисарайского мира 1681 г. Отдельно освещается позиция гетманского правительства Ивана Самойловича в тех событиях. Таким образом, если сначала Г. Дука выступал посредником в межгосударственных переговорах от имени польского короля Яна III Собеского, то впоследствии он становится выразителем интересов Османской империи и от имени турецкого султана объявляется правителем большей части Украины.

Ключевые слова: *Украина, Османская империя, Георге Дука, Ян III Собеский, Иван Самойлович, Бахчисарайский мир 1681 г.*

Рецензент: *О.А.Бачинська, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)*

УДК 94(477) «1743-1775»

Володимир Полторац

СТРУКТУРА ТА ТИПОЛОГІЯ ЗАПОРОЗЬКО-ДОНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ В ПРИАЗОВСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1743-1775 рр.

Системний аналіз усієї сукупності конфліктів дозволяє визначити не лише механізми виникнення та ескалації конфліктної ситуації, але й їхні функції. Поряд із деструктивними функціями, які є досить очевидними, кожен міжкозацький конфлікт ніс в собі можливість конструктивного вирішення проблем, що виникали у суспільному житті. Так, виділимо наступні позитивні функції запорозько-донських конфліктів: інформаційна; охоронна; інтегративна; норма-утворювальна (внаслідок розв'язання низки конфліктів, зокрема, у 1746-1752 рр. відбулась переоцінка норм і цінностей міжкозацьких взаємин, що призвело до загального їх поліпшення); стимулююча (конфлікти надали стимул розвиткові системи управління всередині козацьких спільнот, стали рушійною силою змін у регіональній політиці та скоригували їх ставлення до центральної імперської влади).

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Військо Донське, конфлікти, типологія, структура, приазовські землі, 1743-1775 рр.*

Взаємини між народами і державами, релігійними та етнічними спільнотами, соціальними класами та економічними кланами, юридичними та фізичними особами давно стали предметом дослідження істориків. З одного боку такі взаємини є результатом безпосереднього контакту їхніх суб'єктів, з іншого несуть на собі відбиток уявлень та стереотипів, що сформувалися в них один про одного. Взаємини несуть в собі подвійну властивість – інтеграційну та конфліктну. Дана стаття має на меті розглянути структуру конфліктних взаємин запорозькими та донськими козаками у 1743-1775 рр. та типологію конфліктів.

Вперше до питання міжкозацьких взаємин звернулись їхні сучасники. Так, автор «Історії русів» яскраво змалював каральну експедицію донських козаків 1768 р., а А. Рігельман у своїх історичних дослідженнях чимало уваги приділив взаєминам козаків на початкових етапах існування козацьких спільнот. Пізніше А. Скальковський розглянув територіальний конфлікт 1743-1746 рр. між запорожцями і донцями і зробив висновок щодо прогматичних підстав його виникнення⁴⁸. Д. Яворницький називав міжкозацький конфлікт у своїх роботах «суперечкою», охарактеризував її як довготривалу і перманентну, пов'язав її невирішеність з питанням знищення Нової Січі⁴⁹. Н. Полонська-Василенко вдалася до виділення з проблеми територіального конфлікту 1743-1746 рр. питання ловлі риби запорозькими козаками на кубанському боці Азовського моря⁵⁰. Згодом В. Голобуцький розглянув цілу низку питань запорозько-донських взаємин означеного періоду, однак з політичних причин відмовився від дослідження конфліктів, що виникали між козаками⁵¹. По інакшому поставився до цього питання О. Пронштейн. Він докладно описав у своїх роботах територіальні суперечки козаків і пов'язав їх вирішення у 1746 р. із активізацією заселення закріплених за військом Донським земель між Кальміусом та Міусом донською старшиною⁵². Ю. Мицик та П. Сохань висловили свою думку з цього приводу і відзначили роль етнічної приналежності козаків та політики Російської імперії у виникненні та розв'язанні міжкозацьких конфліктів⁵³. Проте проблема типології та структури конфліктів так і не стала об'єктом спеціального дослідження.

Конфлікт – специфічний різновид соціальних взаємин, що являє собою зіткнення сторін з приводу реальної чи вигаданої розбіжності в інтересах, прагнення досягти своїх цілей за рахунок один одного.

⁴⁸ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 296-298.

⁴⁹ Яворницький Д. Матеріали для історії запорожських козаків. – СПб., 1888. – С. VI.

⁵⁰ Полонська-Василенко Н. До історії останніх часів Запорозжя // Ї ж. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 57.

⁵¹ Голобуцький В. Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734-1775). – К., 1961.

⁵² Пронштейн А. Історія Дона в XVIII веку. – М., 1961. – С. 66.

⁵³ Мицик Ю., Сохань П. Передмова // Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2000. – Т. 2. – С. 10.

Міжкозацькі конфлікти, що спалахнули з особливою виразністю у 1743 р. в Приазов'ї, носили характер не лише особистісний чи суспільний, але й політичний. Політичним конфліктом дослідники визначають форми політичних взаємин, для яких характерними є відкрите співставлення політичних інтересів і зіткнення соціально-політичних сил, що протистоять і дія яких спрямована на досягнення несумісних цілей. Особливу роль у політичних конфліктах відіграє протистояння у сфері влади та власності⁵⁴.

Для аналізу запорозько-донських конфліктів ми використали таку структуру конфлікту, яка дозволяє визначити об'єкт, предмет, опонентів, базу, етапи конфліктів, а також їхні функції.

Об'єктами міжкозацьких конфліктів у різні часи визначеного періоду були:

1. Території («ліси», «байраки», «річки», «коси», «степи», «землі» та інші «утіддя»): приазовські коси, багаті на рибу (географічно розділені морем на коси «кримської» та «кубанської» сторони); звірині утіддя азовського узбережжя та басейну його допливів Берди, Кальміусу, Міусу, Темерника тощо («байраки», «болохові місця» за тогочасною термінологією); пасовиська Північного Приазов'я;

2. Власність: викрадене майно;

3. Влада: право «суду та розправи» над населенням приазовських теренів; міграційні потоки з Гетьманщини та Слобідської України (під ними розуміємо і втікачів, які становили левову частку новоприбулого населення);

4. Економічні вольності (привілеї): торгівельна монополія на товаропотоки з Гетьманщини, Слобідської України, Османської імперії (сюди слід додати і право на торгівлю такими товарами, як сіль, вино, хліб).

Зазначимо, що конфліктні ситуації, які виникали між донськими козаками та запорожцями під час бойових дій, повстань, каральних акцій слід розглядати окремо, оскільки представники одного, або й обох військ були за різних обставин у цих конфліктах не опонентами, а засобами у руках російської влади.

Предметом міжкозацького конфлікту слід називати конкретне спірне питання, що потребувало розв'язання під час взаємин. Зазвичай предметом конфлікту була конкретна проблема, а люди, які намагались її вирішити спільними зусиллями, реагували один на одного як на перешкоду, що блокувала досягнення їхньої мети.

Опонентами або безпосередніми учасниками конфліктів були конкретні особи, які були представниками певних груп, класів і колективів. Так, з боку війська Запорозького серед учасників конфліктів можна назвати багатьох кошових отаманів, військових писарів, осавулів та судей, курінних отаманів, паланкових та похідних полковників, паланкових писарів, підписарків та осавулів, отаманів валок, промислів, інших гуртів, звичайних козаків,

⁵⁴ Степанова Н. Основи конфліктології. – Одеса, 2004. – С. 27.

посполитих і т. д. Військо Донське було також широко представлене у конфліктах – військовими отаманами, дяками, осавулами, похідними полковниками та старшинами, станичними отаманами, калмицькими мурзами, купцями, промисловцями, козаками, «озимейними», військовими «малоросіянами», бурлаками тощо. Представники обох спільнот доцільно було б у соціальному плані розділяти на три категорії населення – старшину, простих козаків та представників некозацьких верств населення вольностей військ Запорозького та Донського. Усіх учасників конфлікту виокремлюються безпосередні і непрямі, опосередковані учасники конфлікту.

Сукупність предмету та опонентів конфлікту складала його базу. Багато з міжкозацьких конфліктів пройшли латентну фазу – етап, коли вже існувала база ситуації, але ще не відбулося відкритої сутички опонентів. Наявність бази вже дозволяє казати про виникнення конфліктної ситуації, але перехід до наступної фази відбувався лише з виникненням реального приводу для конфлікту, який і призводив до конфліктного інциденту.

Типовим прикладом цього є територіальний конфлікт між військами Запорозьким та Донським, база якого виникла до 1743 р. Власне, суперництво за приазовські території простежується з XVI ст. (і не стихає досі – лінія фронту тепер відображає лінію розмежування між донськими та запорозькими козаками у 1746 р., а сучасний державний кордон між Росією та Україною близький до територіальних меж Війська Запорозького у 1743-1746 та 1772-1775 рр.). Перманентно виникали яскраві конфліктні ситуації у міжкозацьких взаєминах, наприклад спроба запорожців у 1638 р. захопити владу у здобутому спільними козацькими зусиллями Азові. Або винищення донцями у 1717 р. на р. Кальміус запорозької промислової ватаги. Однак своєрідними етапами виникнення конфлікту у 1743 р. стало декілька подій:

- перехід запорожців під захист російської держави 1734 р.;
- завершення російсько-турецької війни і повоєнна стабілізація в регіоні;
- розмежування володінь обох імперій від Південного Бугу до Північного Кавказу, проведене у 1741-1742 рр.;
- сподівання старшини та козаків обох спільнот на отримання цих земель згідно наданих раніше російською владою гарантій.

Отже, предметом цього конфлікту стали території, статус яких не був визначений. Опонентами спочатку стали численні запорозькі та донські підприємці, які розпочали (очевидно, відновили) активну економічну діяльність в регіоні. В результаті виникла база конфлікту, оскільки представники обох сторін претендували на абсолютне володіння зазначеними землями. Не забарився і привід – донські козаки почали масово грабувати запорозьких підприємців на Міусі⁵⁵. У відповідь Кіш

⁵⁵ Матеріали для історії Запорозжя в XVIII в. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 20. – С. 83.

надіслав туди полковника Василя Максимовича Кишенського з командою для наведення порядку⁵⁶, а фактично – для силового вирішення конфлікту. Інцидент з проголошенням Кишенським себе «міуським» полковником, а також іншими його діями призвів до подальшого поглиблення конфлікту. Саме після цього інциденту сторони усвідомили наявність конфлікту та почали шукати засоби для його вирішення. Були усвідомлені також і інтереси спільнот (тобто потреби опонентів) та сформована офіційна позиція (тобто, вимоги та побажання) військ.

Початок відкритого конфлікту супроводжувався застосуванням опонентами супротивних конфронтаційних дій. Поведінкова сторона таких взаємин відзначалась багатоманітністю форм – погрози, звинувачення, пряма агресія та насильство тощо. Наведемо декілька прикладів конфліктних дій. Так, у травні 1745 р. ротмістр азовського полку Василь Виногоров був обляаний «скверною бранью» з боку кальміуського полковника Т. Постернякова та паланкового писаря О. Сукура⁵⁷. У квітні 1746 р. на піку протистояння донський отаман Данило Єфремов погрожував запорозькому депутату, присутньому у Черкаську, при особистій зустрічі повісити запорозького кошового отамана⁵⁸. Лайки та погрози перейшли в активну фазу і донські козаки організовано вчинили декілька військових акцій проти запорозьких підприємців, що мешкали в межиріччі Кальміусу та Міусу. У найбільшій взяли участь 1 000 піших донських козака на 16 легких човнах, 600 кінних калмиків «з усіма потрібними для стрільби припасами ніби з неприятелем для баталії», причому була навіть знищена пересувна запорозька церква⁵⁹.

Засоби конфліктів характеризують типові ресурси і заходи, які використовували суб'єкти конфліктної взаємодії. В конфліктах обидві сторони використовували найрізноманітніші засоби впливу на опонента, найважливішим з яких стало залучення до вирішення конфлікту російської влади як арбітра. Центральна імперська влада зіштовхнулася з проблемою дестабілізації ситуації в регіоні та неспроможністю зарадити проблемі традиційними раніше засобами. Створювані слідчі комісії переважно працювали неефективно, оскільки обидві конфліктуючі сторони саботували їх діяльність. Розмежування згідно указу від 30 квітня 1746 р. земель військ по Кальміусу влаштувало тільки донську сторону і лише де-юре закріпило за нею правобережжя цієї річки. Натомість запорозька сторона продовжувала претендувати на східне Приазов'я до 1775 р., використовуючи у свої боротьбі за землі такі методи, як пошук історичних аргументів (зокрема, т. зв. універсалу Богдана Хмельницького 1655 р.⁶⁰), самозахоплення

⁵⁶ Центральний державний історичний архів в м. Київ (далі - ЦДІАК). – Ф. КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1.

⁵⁷ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – Владимир, 1903. – С. 1559.

⁵⁸ Там саме. – С. 1579.

⁵⁹ Там саме. – С. 1580.

⁶⁰ Голобуцький В. Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734-1775). – К., 1961. – С. 35.

землі (восени 1772 р. кальміуський полковник П. Велегура об'їхав терени володінь паланки часів його попередника Кишенського та засвідчив існування старовинних межових знаків запорозьких володінь по р. Міусу⁶¹) і т. д.

Існує багато різних підходів до типологізації конфліктів. В залежності від досліджуваних етапів конфліктів, можемо поділити їх за певними ознаками:

- на етапі виникнення – на стихійні та заплановані (спровоковані та ініціативні);
- на етапі розвитку – на короткочасні, тривалі та затяжні (які зайшли у безвихідь);
- на етапі усунення – на керовані, погано керовані та некеровані;
- на етапі затухання – на спонтанно припинені, припинені засобами, віднайденими самими учасниками конфлікту, а також вирішені за втручання зовнішніх сил.

Досить плідним видається типологія конфліктів, в основу якої покладена характеристика опонентів, які взяли участь в ситуації. Так, виділимо міжособистісні, міжгрупові та міжвійськові конфлікти. Розгортатись конфліктна ситуація могла як горизонтально, так і діагонально. Тобто, засвідчені конфлікти між запорозькими козаками та їх групами з військовою старшиною війська Донського і навпаки.

Системний аналіз усієї сукупності міжкозацьких конфліктів дозволяє визначити не лише механізми виникнення та ескалації конфліктної ситуації, але й їхні функції. Поряд із деструктивними функціями, які є очевидними, кожен міжкозацький конфлікт ніс в собі можливість конструктивного вирішення проблем, що виникали у суспільному житті. Так, виділимо наступні позитивні функції запорозько-донських конфліктів:

- інформаційна (завдяки конфліктам представники запорозької та донської старшини отримали інформацію про невідкладні проблеми; це позитивно відобразилося на практиці захисту прав і вольностей козацтва у боротьбі з сусідами, причому донським козакам вдалося свій досвід вирішення міжкозацьких конфліктів використати на практиці у боротьбі з зазіханням на військові землі російських фортець та інших сусідів);
- охоронна (конфлікти сприяли частковому розрядженню напруженості між запорожцями та донцями);
- інтегративна (конфлікти підсилили внутрішньогрупову згуртованість запорозьких та донських козаків, вказали необхідність спільно відстоювати свої інтереси);

⁶¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 5.

- нормо-утворювальна (внаслідок розв'язання низки конфліктів, зокрема, у 1746-1752 рр. відбулась переоцінка норм і цінностей міжкозацьких взаємин, що призвело до загальної деескалації);

- стимулююча (конфлікти надали стимул розвитку системі управління всередині козацьких спільнот, стали рушійною силою змін у регіональній політиці Січі та Черкаська та скоригували їх ставлення до центральної імперської влади).

Р.Дарендорф свого часу стверджував, що «той, хто уміє справитися з конфліктами шляхом їх визнання та регулювання, бере під контроль ритм історії. Той, хто втрачає таку можливість, одержує цей ритм у вигляді супротивника»⁶². Донська старшина була краще пристосована до реалій життя у Російській імперії, вона раціональніше використовувала ті методи та засоби досягнення своїх цілей, які в тих умовах у більшості випадків досягали успіху. Підтримка Російською імперією етнічно російського донського козацтва підтверджує той факт, що запорозькі козаки, а разом з ним і українці взагалі, були сторонніми у тілі імперії. Конфлікти між запорожцями та донцями засвідчили розбіжності у парадигмі двох типів козацьких спільнот, двох слов'янських народів. Відбулося зіткнення не лише представників двох старшинських кланів, але й ідейна боротьба двох моделей розвитку козацтва, двох суспільних та національних моделей. Формальна перемога донської моделі не свідчить про її глибинні переваги, а скоріше говорить про вищий рівень її пристосування до абсолютистської форми правління, до правил гри бюрократичної системи. Фактична ж перемога запорозької «зимівничої» (хуторянської) моделі заселення та освоєння південних земель над «громадською» (станичною) донською, а згодом закріплення частини спірних земель за Україною, засвідчили часткову перемогу Запорожжя у численних міжкозацьких суперечках XVIII ст.

Volodymyr Poltorak

**Structure and typology of zaporozhia-don Cossaks
conflict in Azov lands 1743-1775**

The relationship between peoples, religious and ethnic communities, social classes and economic clans, corporations and individuals are the result of direct contact of their subjects, and bear the imprint of perceptions and stereotypes that formed them about each other. They have a double feature - integration and conflict. This article aims to examine the structure and typology of conflict relations Zaporozhian and Don Cossacks in the 1743-1775.

A systematic analysis of the entire set of conflicts to determine not only the mechanisms of emergence and escalation of the conflict, but their functions. Along with destructive features that are well documented, each mizhkozatskyi conflict carried the possibility of constructive solutions to problems encountered in public life. Thus, we distinguish the following positive features Zaporozhya-Don conflicts:

- *information (due to conflicts, the Zaporozhian and Don officers received information about the immediate problem, it positively influenced the practice of protecting the rights*

⁶² Цит. за: Степанова Н. Основи конфліктології. – Одеса, 2004. – С. 35.

and liberties of the Cossacks in the fight with the neighbors, and the Don Cossacks succeeded his experience in dealing with conflicts *mizhkozatskyh* used in practice to combat attacks on military land Russian fortresses and other neighbors);

- security (conflicts led to partial discharge of tension between Cossacks and stems)
- integrative (conflicts intensified intra cohesion Zaporozhye and Don Cossacks, indicated the need to jointly defend their interests);
- legislative (due to settlement of a number of conflicts, particularly in the years 1746-1752. Reevaluation held norms and values of relations, which led to the total improvement);
- incentive (incentive conflicts provide development management system within the Cossack communities become agents of change in regional policy and have adjusted their attitude to the central imperial power).

Don Cossack *Starshyna* was better adapted to the conditions of the Russian Empire. She used the rational methods and means to achieve their goals, which in those conditions in most cases succeeded. Support ethnically Russian Empire Don Cossacks shows that the Cossacks, and with it the Ukrainian general were a foreign body in the body of the empire. Conflicts between Cossacks and stems showed differences in the two types of paradigm Cossack communities, the two Slavic nations. There was a clash not only representatives of the two oligarchic clans, but also the ideological struggle between two models of the Cossacks, two social and national models. Formal victory Don model indicates a higher level of adaptation to the absolutist form of government, the bureaucracy rules. In fact, the victory Zaporozhian settlement model and development of the southern lands of the «public» (Village) Don and then fixing of the disputed land for Ukraine, Zaporozhye witnessed a historic victory in numerous disputes XVIII.

Key words: Zaporozhian Army, Don Army, conflicts, typology, structure, Azov land, 1743-1775.

Володымыр Полторацк

Структура и типология запорожско-донских конфликтов в Приазовских землях в 1743-1775 гг.

Системный анализ материалов, на которых написана статья, всей совокупности конфликтов позволяет определить не только механизмы возникновения и эскалации конфликтной ситуации, но и их функции. Наряду с деструктивными функциями, которые являются достаточно очевидными, каждый конфликт нес в себе возможность конструктивного решения проблем, возникающих в общественной жизни. Так, выделим следующие положительные функции запорожско-донских конфликтов: информационная; охранная; интегративная; нормо-образовательная (вследствие решения ряда конфликтов, в частности, в 1746-1752 гг. состоялась переоценка норм и ценностей мжккозацьких взаимоотношений, привело к общему их улучшения); стимулирующая (конфликты оказали стимул развитию системы управления внутри казачьих сообществ, стали движущей силой изменений в региональной политике и скорректировали их отношение к центральной имперской власти).

Ключевые слова: Войско Запорожское, Войско Донское, конфликты, типология, структура, приазовские земли, 1743-1775 гг.

Рецензент: Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).